

Rəzim MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Kitabın "Novruzəli və Məhəmməd-həsən əmi obrazları bədii mətn həqiqətləri kontekstində", "Novruzəli-Vəlixan, Məhəmməd-həsən əmi-Xudayar bəy münasibətlərinin tarixi və estetik mahiyyəti", "Ədəbiyyatşünaslığın "Usta Zeynal" məntiqi" bölmələrində T.Salamoğlunun Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarına yeni baxışlarının şahidi olur. Onun fikrinə, ədəbiyyatşünaslıq istər Novruzəlinin, istərsə də Məhəmməd-həsən əminin avamlığını, sadələşməsini, nadanlığını kifayət qədər şişirdərək təqdim edir. Müəllif bu obrazlara bəslənən birtərəfli fikirləri qəbul etmir, əksinə, obrazların xarakterinə, hərəkətlərinə, düşüncə və dünyagörüşünə münasibətdə onların təmsil etdiyi tarixi şəraitin reallıqlarını nəzərə almadan ədəbiyyatşünaslığın özünü bədi məzlərdə "hadisəyə işarə edən səciyyəvi detallara - strixlərə, süjetin inkişaf dinamikasını təmin edən, müəllif mövqeyini gerçəkləşdirən, obrazın xarakterini açan uyğun vasitə və prinsiplər"ə lazımı diqqət yetirməkdə günahlandırır, sovet siyasi rejiminin ideologiyasından hələ də tam uzaqlaş bilməməsi kimi dəyərləndirir. Fikirlərini əsaslandırmaq üçün T.Salamoğlu bədii məntəndən çıxış edərək yazır: "Poçt qutusu" hekayədir. Hekayədə də hadisələrin təfəssilatı yox, detallar, strixlər əsasdır. Müəllif öz niyyət və məramını bu detal və strixlər əsasında irəli aparır. Bu mənada erməni uşağının, rus qadının poçt qutusu ilə rəftarı, doğrudan da, mədəni tərəqqinin əlamətidir. Novruzəlinin poçtdan, teleqrafdan xəbərsizliyi, doğrudan da, mədəni geriliyin əlamətidir, ancaq cəhələtin, nadanlığın, avamlığın əlaməti deyil. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq mədəni tərəqqiyə münasibətdə başqa xalqların irəliləyişini xüsusi nəzərə çatdırsa da, bu zaman, çox ehtimal ki, bilərəkdən incə bir məqam unudulur. Bütün mədəni tərəqqi prosesləri ilk növbədə şəhərə çatır. Onun genişlənməsi, ucqarlara yayılması zaman tələb edir. Erməni uşağı da, rus qadını da şəhərdə yaşayır. Onların poçt qutusu ilə rəftarı etməyi bacarması tam təbii. Çünki mədəni inkişafın içindədirlər. Novruzəli isə ucqar bir kənddə yaşayır. Kəfi və tətbiqi çox da uzaq zamana aid olmayan poçt və teleqraf haqqında məlumatlılıq Novruzəlinin düşünməyən və hərəkətsiz, ictimai cəhətdən "çəkisizlik" şəraitində yaşayan bir qəhrəman olmasının dəlili ola bilməz. Hekayədə, geniş götürəndə,

TƏNQİDİ REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANININ ESTETİKASI MƏSƏLƏSİ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

mədəni tərəqqi baxımından xalqları üz-üzə qoymaq tendensiyası yoxdur. Çünki əsərdə Novruzəlinin şəhərdə yaşayan soydaşlarının poçt qutusu ilə rəftarına, mədəni tərəqqinin poçt, teleqraf kimi vasitələrindən istifadəsinə kifayət qədər geniş yer ayrılır. Nəinki Novruzəlidən fərqli zümərəyə mənsub Vəli xan, hətta Novruzəli ilə eyni ictimai təbəqəni bölüşdürən nökrə də poçtdan, teleqrafdan istifadəni adı məişət işi kimi qəbul edir. Novruzəlinin poçt haqqında informasiyasızlığının cəhələt, nadanlıq, avamlıq adlandırılmasına heç bir əsas yoxdur. Məsələn bu tərəfi - Novruzəlinin poçt qutusu ilə rəftarı nə qədər komik situasiyada təsvir edilir, hekayənin süjet xəttində nə qədər iri planda təqdim edilsə də, eyni zamanda, bu detal millətin maariflənməsi, mədəni tərəqqisinin zərurətini şərtləndirirsə də, ancaq Novruzəlini "ictimai məzmun cəhətdən "müflis elan etməyə" əsas vermir. Bəlkə də hekayədə "Novruzəli də diksinməli, hərəkətə gəlməli"dir (Y.Qarayev) qənaətinə də yer var, ancaq onu "yuxulayan, yatan qəhrəman" elan etməyə heç bir əsas yoxdur". Sadə, aydın və olduqca məntiqli qənaətdir. Fikrimizə, hekayədə, xüsusilə də Novruzəli surətindən söhbət açan müəlliflər hansı qənaətə gəlmələrindən asılı olmayaraq T.Salamoğlunun söylədiyi həqiqətləri təkcib edib bilməyəcəklər. Məncə, bütün fikirlər alimin söylədiyi faktların ətrafında cərəyan edəcək və sonda T.Salamoğlu ilə razılaşmalı olacaqlar. Riyaziyyatçıların dili ilə desək, nə qədər toplananların yerini dəyişsələr də cəm dəyişməyəcəkdir. Çünki T.Salamoğlu çoxsaylı faktlarla sübut edir ki, Novruzəli nədan, avam insan deyil, zamanəsinə görə müəyyən düşüncəyə və hərəkətlərə malik olan bir insandır.

"Poçt qutusu"nda cərəyan edən hadisələr, bu hadisələrdə əsas qəhrəman rolunda çıxış edən Novruzəliyə qiymət verən T.Salamoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, o, kənddə gedən proseslərdən, kəndlinin öz hüququ uğrunda mübarizəsini gerçəkləşdirən milli hərəkətdən kənardadır. Kitabda oxuyuruq: "Fikrimizə, Novruzəli konkret tarixi şəraitin estetik ifadəsi olaraq Azərbaycan kəndlisinin ictimai şüurunda yaranan oyanışın təmsilçisi kimi meydana çıxır".

T.Salamoğlu sovet ədəbiyyatşünaslığının Məmməd-həsən əmini avam, hərəkətsiz, vətəndaş düşüncəsindən məhrum adam hesab etməsinə, onun bu keyfiyyətlərini dini inancla əlaqələndirmələrini qəbul etmir, əksinə, onu saf, təmiz, əliqə, gözütöx, insanlara hər vaxt yaxşılıq etmək istəyən insan kimi səciyyələndirir. Gəldiyi qənaətin doğruluğunu sübut etmək üçün professor özünün qarşısına "Məhəmməd-həsən əmi düşüncə bilən, yoxsa düşünməyən qəhrəmandır?" - sualını qoyur və bildirir ki, bu sualın cavabı tapıldıqdan sonra Məhəmməd-həsən əmini bir şəxsiyyət və vətəndaş kimi təqdim etmək mümkün olacaq. Bu sualın

cavabını tapmaq üçün müəllif poçevin bütün detallarını, strixlərini, sovet ədəbiyyatşünaslarının bu obrazla bağlı söylədikləri mülahizələri diqqətlə araşdırır, sosial ədalətsizliyə münasibətinə və vətəndaş aktivliyinə görə Məhəmməd-həsən əminin zəifliyinin səbəblərini müəyyənləşdirərək yazır: "Məhəmməd-həsən əminin gördüyü haqsızlıqlara, düşüncə müsbətliyi vəziyyətdə açıq etiraz edə bilməməsi son dərəcə həyatı bir məntiqlə bağlıdır. Məhəmməd-həsən əmi haqsızlıqlara qarşı müqavimətini öz içində boğanda həmin bu həyatı məntiqləndirən, gerçəkliyin öz məntiqindən çıxış edir. Bu məntiq kifayət qədər əsaslıdır. O, özünün də, Xudayar bəyin də gücünü bilir. Özünün arxasızlığını, Xudayar bəyin arxasında dayanmaların kimliyini dəqiq təsvir edir. Son nəticədə özünün də, Xudayar bəyin də gücünü düşüncə tərəzinə qoyub çəkir. Xudayar bəyin gücü qat-qat ağır gəlir. O, "şikayət etməmək" qənaətində haqlı olduquna bizi inandırır".

Məlumdur ki, povestdə Məhəmməd-həsən əmi öz eşşəyini dinnməz-söyləməz Xudayar bəyə vermiş, vaxt tamam olduqdan sonra eşşək ona qaytarılmıqdıqca naçalnikə şikayət etmək istəmiş, lakin bunun mənasız olduğunu bilib fikrindən daşınmışdır. T.Salamoğlu bu faktları mütləq, qul psixologiyasının təzahürü kimi düşüncələrini əksinə olaraq yazır ki, "bu ancaq ilk baxışda belədir və obrazın təbiətinin üst qatdan qavranılmasıdır. Bu cür qiymətləndirmədə obrazın təbiətinə sosrealist tənqidi düşüncə ilə yanaşmaq tendensiyası aparıcıdır".

T.Salamoğlunun vacib amil kimi qaldırdığı mühüm məsələlərdən biri də sovet dövrünün son onilliklər ədəbiyyatşünaslığının əsərlərin mahiyyətində aktiv müəllif mövqeyinin müəllif ideali şəklində təzahür etdiyini vurğulamaları olmuşdur. Alim bunu tənqidi realizmin prinsiplərindən biri olduğunu qəbul edir, bununla belə yazır ki, "elmi düşüncənin bu "qəlib"ə münqər edilməsi qəhrəmanların xarakterinə həyatdan gələn mürəkkəb və ziddiyyətli cəhətləri görməyə mane olmuşdur. Halbuki qəhrəmanların daxili aləminə elmi nüfuz oradakı gərgin psixoloji yaşantıları, düşüncə təlatümlərini görməyə imkan verərdi".

T.Salamoğlu yazıcının qəhrəmanlarını sovet ədəbiyyatşünaslığının tənqidi realizm "qəlib"indən çıxarmağı bacarıq, qəhrəmanların xarakterinə həyatdan gələn mürəkkəb və ziddiyyətli cəhətləri açıq göstərə bilər. O, indiyə qədər Məhəmməd-həsən əmi haqqında yazılanlar və deyilənlərdən deyil, bədii əsərdən çıxış edir. Zahirən sakit və məzlum təsir bağışlayan Məhəmməd-həsən əminin daxili düşüncələrini, başına gələnlərin məğzini dumanlı şəkildə olsa da anlamasını, daxilində fırtına başladığını gözdən qaçırmır və qətiyyətli yazır: "Yazıcı obrazın daxili gərginliyini bütün həyatiliyi ilə təsvir edir: "Qeyzindən yazıq

kişinin alından tər axırdı". "Alından axan tər" daxili etirazın fırtınaya çevriləcək ilk təzahürü idi. Bu etiraz özünə, öz hərəkətlərinə kəskin tənqidi münasibətdə, özünütləhdilə bir qədər də güclənir: "Eh, vallah, mən bir qəpik pula dəymərəm. Mən doğrudan da kişi deyiləm ki! Arvad məndən yaxşıdır". Artıq bu cür düşüncə, baş verənlərə daxili, ruhi etiraz son nəticədə mənəvi oyanışa gətirib çıxarır. "Qeyzindən alından axan" tər, özünün kişi olmamasını dilə gətirməsi, "arvad məndən yaxşıdır" etirafı Məhəmməd-həsən əminin daxilindən püskürən qəzəb vulkanıdır ki, bu vulkan onun içindəki bütün mütləliyi, ehtiyatkarlığı - hakimə qarşı çıxmaq düşüncəsini büsbütün silib atır. Həşrət Abbasa ünvanladığı məktub və bu məktubu çavuşa verərək Məhəmməd-həsən əminin ağlaya-ağlaya dedikləri, heç də sovet ədəbiyyatşünaslığında iddia edilmiş kimi, onun fanatizminin və mütləliyin əlaməti deyil. Məhəmməd-həsən əminin hərəkətində və sözlərində "ağlada-ağlada güldürən, güldürə-güldürə ağladan" müəllifin ağlaya-ağlaya ayılan, ayıldıqca özünü dərk edən, dərk edikcə daha real düşüncə qəhrəmanının etiraz səsinə eşidirik".

Povesti diqqətlə mütləliyə edərək alimin gəldiyi nəticələrin nə qədər həyatı olduquna şübhə yeri qalmır. Çünki yazıcı bədii məntədə qəhrəmanını reallıqlarla bərabər ağıllı insan kimi təsvir etməklə yanaşı, həm də mövcud cəmiyyətin üsul-idarəsindəki hərc-mərclik, miqyassız özbaşınalıqlar qarşısında gücsüzlüyünü qəbul edir.

Kitaba daxil edilmiş "Novruzəli-Vəlixan, Məhəmməd-həsən əmi - Xudayar bəy münasibətlərinin tarixi və estetik mahiyyəti" bölməsində keçən əsrin ilk illərində Azərbaycanda milli ictimai düşüncənin təşəkkülü və təşkilatlanması prosesinə C.Məmmədquluzadənin münasibətlərini aydınlaşdırmaq baxımından maraqlı olduğunu vurğulayan T.Salamoğlu qeyd edir ki, Azərbaycan xalqının milli ictimai varlığını oyanış uğrunda mübarizəsi həm şəhərdə - sonayenin kapitalistləşməsi mühtində, həm də sosial təbəqələşmənin sürətləndiyi və kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü başladığı kənd mühtində gedirdi. Müəllifin qənaətinə görə, yeni formalaşmağa başlayan kənd burjuaziyası ən geniş monada Azərbaycan kəndlisinin müdafiəçisi və arxası rolunda çıxış edirdi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə bu kontekstdə söhbət açan alim yazır: "Poçt qutusu"nda cərəyan edən hadisələr, bu hadisələrdə əsas qəhrəman rolunda çıxış edən Novruzəli kənddə gedən bu sosial proseslərdən, kəndlinin öz hüququ uğrunda mübarizəsini gerçəkləşdirən milli hərəkətdən kənardadır. Fikrimizə, Novruzəli konkret tarixi şəraitin estetik ifadəsi olaraq Azərbaycan kəndlisinin ictimai şüurunda yaranan oyanışın təmsilçisi kimi meydana çıxır".

Novruzəli obrazının estetik funksiyasının bununla bitmədiyini vurğulayan T.Salamoğlu özündən əvvəlki

Əvvəlki 8-ci səhifədə

ədəbiyyatşünasların Novruzəli - Vəlixan münasibətlərinə yanaşmalarını diqqətlə izləyir, onların bu münasibətləri - sosialist realizmi prinsipləri prizmasından qiymətləndirməsini qəbul etmir. O, Vəlixanın Novruzəliyə insani münasibətini, onların bir-birini başa düşmək, anlamaq və dəyərləndirmək müstəvisində qarşılıqlı ünsiyyətini Məhəmməd həsən əmi - Xudayar bəy münasibətlərindən əsaslı şəkildə fərqləndirir. Kitabda oxuyuruq: "Ədəbiyyatşünaslıq Vəli xanla Xudayar bəy arasında Azərbaycan kəndlisinə münasibətdə köklü fərqi bir qırığa atır, onu elmi təhlilə çəkməyə lüzum görmür. Məsələ burasındadır ki, Vəli xanın Novruzəliyə xoş münasibətinin əsasında Vəli xanla Xudayar bəy arasındakı fərq dayanır. Müəllif bunun fərqiə varır, amma ədəbiyyatşünaslıq yox".

"Müəllif bunun fərqiə varır, amma ədəbiyyatşünaslıq yox" qənaətinin bəzi ədəbiyyatşünasların təəccübünə səbəb olacağını, bu fikrin birmonəli qarşılana mayacağına anlayın tədqiqatçı öz baxışlarını sübut etmək üçün bədii mənə müraciət edir, gətirdiyi çoxsaylı nümunələrlə böyük yazıcımız C.Məmmədquluzadənin öz obrazlarını insanın insana sonsuz məhəbbət hissi ilə qələmə aldığı göstərir. Alimin fikrincə, yazıçı öz kəndli obrazlarını cəsarətlə, öz haqqı, hüququ uğrunda çarpışan insan kimi təqdim edir, onların kul psixologiyasına malik olmaları haqqında fikirlər əsassızdır. T.Salamoğlu yazıcının baxışlarını düzgün qiymətləndirərək yazır: "Biz Novruzəlini cəsarətli, lazım gələndə öz haqqı, hüququ uğrunda çəkinmədən çarpışan bir insan kimi tanıyırdıq. Kəndxudadan şikayəti də, poçt məmuruna qarşı hərəketləri də kul təbiətinin, məzlumluğun onun xarakterinə yad olduğunu göstərir. Müəyyən münasibətlə Novruzəli özü də buna işarə edir: "Niyyə, mən uşaq deyiləm ki, kağızı özgəsinə verəm! Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnək də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz". Bu sözlər

TƏNQİDİ REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANININ ESTETİKASI MƏSƏLƏSİ

Novruzəlinin dilindən təbii bir duyğunun ifadəsi kimi çıxır və onun ümumiyyətlə özünəməxsus cəsarətli kəndli təbiətinə malik olmasından xəbər verir. Deməli, nəçərnikə münasibətdə belə cəsarət nümayiş etdirmək potensialına malik bir insanın xanın qarşısında ikiqat əyilməsi kul psixologiyasının təzahürü sayıla bilməz. Bu, Vəli xan - Novruzəli əlaqələrinin hansısa iqtisadi münasibətlə tənzimləndiyini, bu tənzimlənmənin qarşılıqlı hörmətə əsaslandığını, mənəvi bağlılığa gətirib çıxardığını düşünmək üçün bizə tam əsas verir". Fikrimizə, ədəbiyyatşünas alimin C.Məmmədquluzadənin bədii irsinə yeni baxışı məntiqli olduğu qədər, həm də cəsarətli addımdır. Hekayənin mətnaltı qatları haqqında gəldiyi qənaətlər alimin fantaziyasının məhsulu deyil, bədii əsərdə rastlaşdığı açıq-aydın işarələrdən doğan, o dövrdə yaşanan sosial həyatın bürüzə verdiyi ideyaların, bu ideyalar əsasında formalaşan məntiqli konsepsiyanın məhsuludur. Müəllifin fikrincə, hekayədə göstərilən münasibətlər fərqli sosial təbəqələrin qarşılıqlı münasibəti kimi yox, aşağı və yuxarı təbəqələrin bir-birini başa düşməsi, ictimai şüurun inkişafı nəticəsində milli tərəqqinin və milli birliyin inkişafı kimi başa düşülməlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında C.Məmmədquluzadənin geniş tədqiqatçı cəlb olunan nəsr əsərlərindən biri də "Usta Zeynal" hekayəsidir. Bu tədqiqatlarda ən çox qabardılan məsələlərdən biri Usta Zeynalla Muğdusi Akopun müqayisəsidir. Bu xarakterlərin

müqayisəsinin üstünlük təşkil etdiyi araşdırmalarda birinin bacarığı, işgüzarlığı, digərinin isə fəaliyyətsizliyi, fanatikliyi haqqında çox danışılır. Elə professor Təyyar Salamoğlunu da qane etməyən ədəbiyyatşünasların "İslam zehniyyəti insanları ətalətə, fəaliyyətsizliyə sürükləyir" konsepsiyasıdır. Tədqiqatçıların bu amildən uzaqlaşma bilməməsi onu təmin etmir. Halbuki o, yazıcının yaratdığı obrazlara istinad edərək qətiyyətlə bildirir ki, bu obrazların müqayisələri üçün mətdə daha aktual və sivil materiallar mövcuddur. Alimin fikrincə, "Əhvalatlar"ın bu estetik həqiqətini dərk etməsi üçün ədəbiyyatşünaslığa düz yüz il vaxt lazım olmuşdur". O, gəldiyi qənaətləri ümumiləşdirərək yazır: "Müstəqillik dövrünün milli ideyaları və düşüncəsi ilə məsələyə yanaşdıqda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tədricən dərk etməyə başlayır ki, "bu vaxta qədər deyildi kimi, bu obraz (Xudayar bəy - T.S.) bəyliyin tənqidi deyil, "psevdo bəyliyin" tənqidi. Özinə bəy adı qoyan gədanın ifşası, təşrihidir" (Y.Qarayev). Ədəbiyyatşünaslığın məsələnin bu tərfini də dərk etməsinin zamanı çoxdan çatmışdır ki, Vəli xanla Xudayar bəy arasındakı fərq "psevdo bəylik"lə həqiqi bəyliyin, xanlığın, həqiqi bəyliklə gədalıq arasındakı fərqi estetik ifadəsidir".

Mirzə Cəlilin hekayə mətnlərinə istinad edərək T.Salamoğlu sələf-xələf münasibətləri kontekstindən Novruzəli və Usta Zeynal obrazlarını müqayisə edir, onları birləşdirən və fərqləndirən

cəhətləri tapmağa səy göstərir. Alimin gəldiyi qənaət çox maraqlıdır. Kitabda oxuyuruq: "Hekayə mətnlərində hər iki qəhrəman onları birləşdirən cəhətdən çox, ayıran cəhətlərlə diqqəti çəkir və yadda qalırlar. Bütün varlığı ilə kəndli psixologiyasını simvollaşdırən, həqiqi təsərrüfatçı kimi daim hərəketdə, əməli fəaliyyətdə olan Novruzəli üçün "qəzavüqədə", "olacağa çarə yoxdur" fəlsəfəsinə inam öndə deyil. Bir müsəlman kimi insan təleyinin Allah iradəsinə bağlılığına inansa da, o, bunu hərfi mənada başa düşür. İnsan təleyinin Allah iradəsinə bağlılığı Novruzəliyə işgüzar, təsərrüfatçı bir kəndli kimi fəaliyyət göstərməyə və yaşamağa mane olmur. Ona görə də maddi cəhətdən demək olar ki, qayğısı yoxdur. Usta Zeynal isə əksinədir. O, insan təleyinin Allah iradəsinə bağlılığını hərfi mənada başa düşür və fanatikcəsinə dərk edir. Məhz bu fanatikcəsinə dərk onun əməli işdən, fəaliyyətdən kənarda qoyur".

T.Salamoğlu böyük Azərbaycan ədəbi C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığına dəfələrlə müraciət edib. Onun bədii nəsrindən, xüsusilə də kiçik həcmli hekayələrindən və povestindən bəhs edərəkən olduca maraqlı təziz və konsepsiyalar irəli sürüb. Müasir dövrün tələbləri mövqeyindən təhlil olunan bu əsərlər haqqında söylənilən orijinal fikirlərin həm ədəbiyyatşünaslığımızın, həm də ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində dayanacağını düşünürük.